

כרוז ראשון של משכיל עברי לכינוס אסיפת רבנים לשם תיקונים בדת

מאת

משה פלאי

מנדל ברסלוי היה המשכיל העברי הראשון בהשכלה של גרמניה אשר יצא בפומבי בקריאה ישירה אל הרבנים בדורו, ודרש מהם לכנס אסיפת רבנים לשם הקלת עול הדת.¹ קריאה זו היתה כלולה בכרוז שראה אור בשנת תק"ן מעל דפיו של 'המאסף', בטאון ההשכלה העברית בגרמניה, והיתה חלק בלתי-נפרד ממדיניות 'המאסף' בעניין התיקונים בדת. מדיניות זו החלה לובשת צביון לוחם מובהק שנה קודם-לכן, ותוקפנותה התעצמה וגברה בראשית שנות התשעים של המאה בגבור ההשפעה של המשכילים היהודיים הקיצוניים שכתבו גרמנית. עם זאת, לא תיתכן הבנת משמעותה של קריאה זו אל הרבנים

1 פניות פומביות אל רבנים אמנם כבר הופיעו קודם-לכן בספרות ההשכלה העברית, אך אופיין היה שונה לחלוטין. כמה מדבריו של נפתלי הירץ וייזל ב'דברי שלום ואמת' (ברלין תקמ"ב) יש בהם מאופיייה של קריאה ישירה, אך לא אל הרבנים כגוף. פנייתו של וייזל היא אל 'אחי ורבותי ראשי הדור הזה וקציניו' (שם, דף יז ע"א) — אל המנהיגות היהודית בכללה. ממבטאיי לשון אחרים נראה, שפנייתו היא אל העם בכללו: 'הביטו אחינו וראו' (שם, יב ע"ב), 'ולכם אחי ורבותי' (טו ע"ב); לעתים קרובות סגנונו פאסיבי: 'יותר על זה צריכה עדתנו לחבר ספרים חדשים באמונות וברעות... ולכן ראוי תחלה שיחובר ספר בדברי האמונות' (י ע"א). באיגרותיו האחרות, לאחר שהותקף על-ידי הרבנים, מסביר וייזל, כי לא פנה כלל אל רבני הדור ('גם את פני רבני הדור מכירי ומיודעי מלפנים, לא חליתי'; עין משפט, ברלין [1784], דף ז ע"א). ועל כל זאת, אין בהצעתו אלא תיקונים בסדרי החינוך ובחומר הלימוד — אף-על-פי שלדבריו על ערכי הדת השלכות רבות-משמעות. וראה על כך מחקרי: 'Naphtali Herz Wessely's Attitude toward the Jewish Religion as a Mirror of a Generation in Transition' (During the Early Period of Hebrew Haskalah in Germany), Beer Sheva 1971 (משוכפל). פנייה אחרת היתה זו של הירץ הומברג: 'אגרת אל רועי שה פוורה ישראל המה הרבנים ומורי דרך ותורה יצ"ו, ואלים הנגידיים העומדים בראש כל קהל ועדה' (המאסף, ד, תקמ"ח, עמ' רכז-רלו). פנייה זו עוסקת בסדרי החינוך והקהילה היהודיים, ולא בתיקוני דת. המעניין הוא, שאף-על-פי שהומברג נזקק למבטאיי-לשון הרומזים, לכאורה, על אסיפת רבנים, אין כוונתו לפורום רשמי: 'ועתה הבו נא עצה הלום! קראו ואספו יחד כל הרבנים, דרשו היטב כמה מגיע לכל אחד מהם שנה בשנה שכרו ואם באחת ימעט וירבה באחרת החזיקו את דרך הממוצע.'

אלא מתוך ראייה כוללת של מאבקם של המתקנים האחרים מבין שורות המשכילים העבריים לתיקון פני היהדות. הקרקע לדרישתו הפומבית של ברסלוי כבר הוכשרה בשנות-פעולתה הראשונות של ההשכלה העברית בגרמניה: עד שנת תק"ן היה סיפק בידי מרדכי גומפל שנאבר לפרסם את שני ספריו הראשונים, שבהם כבר הוצעה — ולו גם ברמז — התשתית הרעיונית וההלכתית של הריפורמה הדתית;² יצחק סאטאנוב השלים את תקופת יצירתו הראשונה, המתונה, על גילויי הביקורת הדתית שבה, ובשנת תקמ"ט מתחלת תקופתו השנייה, התוקפנית יותר, עם פרסום החלק הראשון של 'משלי אסף';³ הסאטירה הנוקבת של ר' שאול ברלין, 'כתב יושר', עוברת מיד ליד בכתב-יד בין המשכילים,⁴ ואילו 'מִצְפֵּה יִקְתָּאֵל', ספר-ההתקפה הראשון נגד סמלה של האוטוריטה הדתית שיצא מבין חוגי המשכילים (אף-כי צביונו היה חרדי), ושהופיע בתקמ"ט, כבר מזרז את המשכילים לפרוץ בעקבותיו את החומה הבעורה של היהדות החרדית; ומאמרו של שאול ברלין נגד מתנגדם המושבע של המשכילים, הרב רפאל הכהן, וספרו 'מרפא לשון', כבר מונח בתיקם של עורכי 'המאסף' כעדות להחרפת המאבק, על-אף מלחמתם הנגדית של הרבנים החרדים. בד בבד עם המגמה הפנימית של החרפת המאבק גוברת ההשפעה מחוץ — של הדאיום האירופי,⁵ החודר אט-אט אל תודעתם של המשכילים היהודיים והעבריים כאחד. השורות הראשונות של הכרוז אשר פרסם ברסלוי מעידות על נטייה זו: 'ומי עור לראות כי קרוב יום ה', ועוד מעט חכמה דעת תהי' [ה] אמונת העתים חוסן ישועות' אמונת החכמה והדעת היא-היא דת ההשכלה המתגברת, דת ראציונאליסטית, סובלנית, נאורה, המבשרת

2 מאמר התורה והחכמה, לונדון 1771; תוכחת מגלה, האמבורג 1784. ספרו השלישי, 'שלש עשרה [!] יסודי התורה', נדפס ב-1792, לפי המשוער באלטונה. וראה עליו חיבורי: 'Mordechai Gumpel, Schnaber: The First Religious Reformer of the Hebrew Haskalah in Germany',

Beer Sheva 1972 (משוכפל). המאמר יתפרסם בקרוב ב-'*Jewish Quarterly Review*'.
3 משלי אסף, ברלין תקמ"ט. ועיין עליו חיבורי: 'Isaac Satanow's "Mishlei Asaf" as Reflecting the Ideology of the German Hebrew Haskalah', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, XXV (1973), pp. 225-242

4 כתב יושר, ברלין תקנ"ד; נדפס לאחר מותו של שאול ברלין. ועיין במאמריי: 'הריפורמה הדתית של הרב "החרדי" שאול ברלין — פרק בתולדות מאבקה של ההשכלה העברית בגרמניה לחידוש פני היהדות' 'Some', *Hebrew Union College Annual*, XLII (1971), pp. 1-23
Notes on the Nature of Saul Berlin's Writings', *The Journal of Hebraic Studies*, Vol. I, No. 2 (1970), pp. 47-61

5 מאמרו של ברלין על 'מרפא לשון' נתפרסם ב-'המאסף', אלול תק"ן, חודשיים לאחר פרסום קריאתו של ברסלוי. באותו הכרך מדפיס גם יצחק אייכל את הסאטירה הנוקבת 'אגרות משלם'.
6 על השפעת הדאיום על הספרות העברית בגרמניה עיין בחיבורי: 'The Impact of Deism on the Hebrew Literature of the Enlightenment in Germany', *Eighteenth-Century Studies*, VI (1972), pp. 35-59; *Journal of Jewish Studies*, XXIV (1973), pp. 127-146

את בוא יום ה' — מעין חזון אחרית-הימים הקורם עור וגידים עלי-אדמות, חזון שגם אנשי ההשכלה הגרמניים כלסינג ראוהו בדמותה של דת חדשה שעתידה לבוא לעולם. לגבי המשכיל העברי דייה הושטת-יד של הלא-יהודים כלפי היהודים לבטא את התמורה המתחוללת: 'בשגם חכמי האומות אשר לא מעמנו הם, קראו לנו לשלום ובפרטם חכם אחד מארץ בריטאניא' ⁷ יש להניח, כי דבריו אלה של ברסלוי מתייחסים לתנועת 'שיבת היהודים' אל חיק הדת הנוצרית (ואולי גם לארץ-ישראל), תנועה שהטיפה לשילובם של היהודים וקליטתם בחברה הנוצרית. קרוב לוודאי, שהחכם מארץ בריטאניא אינו אלא הדאיסט יוסף פריסטלי, אשר קרא שלוש שנים קודם-לכן ליהודים, כעם הנבחר, לעמוד בראש חבר העמים. 'נקבלכם ונכבדכם כאחינו הבכירים במשפחתו הגדולה של האל... אומתכם היא המטרה הגדולה אשר אליה עינינו צופיות', הכריז הדאיסט האנגלי בשנת 1787 בספרו 'איגרות אל היהודים' ⁸.

פריסטלי קרא ליהודים לקבל עליהם את הדת הנוצרית, והטעים, כי משפחת-האנושות לא תקבל את טקסי-הדת המיוחדים של האח הבכור (היהודים) ⁹. עם כל התלהבותו מקריאת-השלום של הדאיסט האנגלי הכיר ברסלוי בסכנה של ההתקרבות אל הנוצרים — כמנדלסון בשעתו, והריהו חוזר ודוגל בייחוד הדתי של היהודים:

אך אנחנו מאמיני דת משה וישראל צריכים לסקל כל אבן מכשול אשר ימצא בדרך, למען לא נטה ימין ושמאל, וכל מגמתנו תהי' לשים נוכח ה' דרכינו. ¹⁰

אין לנו כל סיבה להניח, שברסלוי לא היה כן בהצהרה זו. נראה, כי הוא חזה עוד בראשית העשור האחרון למאה הזאת מה טומן בחובו ה-*fin de siècle* לגבי היהודים המשכילים בגרמניה, וביקש למנוע זאת על-ידי תיקונים בדת. הסרת הסיגים שביהדות והפיכתה לדת נאורה — צורך העת הן, לדעתו.

7 המאסף, תמוז תק"ן, עמ' שא.

8 Joseph Priestly, *Letters to the Jews*, New York 1794, pp. 47-48 (המהדורה הראשונה הופיעה ב-1787):

Your whole nation is to be the head of all nations... We will receive and honor you as our elder brethren... Your nation is the great object towards which our eyes are directed

על הרקע ההיסטורי, במאה הי"ז וראשית המאה הי"ח, שהביא לתנועה זו ראה: S. Ettinger, 'The Beginnings of the Changes in the Attitude of European Society toward the Jews', *Scripta Hierosolymitana*, VII, Jerusalem 1961, pp. 193-219. וכן עיין: ב' מבורך, הרקע לפניית לאוואטר למנדלסון, ציון, ל (תשכ"ה), עמ' 161-170.

9 *Letters to the Jews*, p. 46: 'Your peculiar ritual cannot, from the nature of it, be observed by all mankind'

10 המאסף (לעיל, הערה 7), שם.

דין שניתן דעתנו, כי דרישת התיקונים של ברסלוי אינה מולדת-חוץ בלבד, אינה דחף-של-תגובה, אלא היא מעוגנת ביצירתו הספרותית ובהשקפת-עולמו. ברסלוי, כמשכילים עבריים אחרים, לא הגיע לדרישת התיקונים בדת ולהשקפת-עולם ריפורמית ביום אחד. בעריכתו את 'המאסף' — יחד עם יצחק אייכל — היתה עמדתו של כתב-העת המשכילי לגבי שאלות הדת מתונה למדי, כנראה, מסיבות טאקטיות. ברם, כבר בספר הראשון אשר פרסם, 'ילדות ובחירות', הקרוי גם 'נתיבות החנוך והמוסר', אפשר למצוא דעות ביקורתיות על הדת. הספר כתוב בצורת מחזה, שגיבוריו הם: צדקה, סכלות, לצון, דעת, חכמה, ילדות ובחורות. מכיוון שהחיבור נועד כנראה לשמש כספר-לימוד, אין לבקש את דעותיו האמיתיות של המחבר בגוף הספר עצמו, המנוקד והמיועד לילדים או לנוער, אלא בהקדמה, המשמשת כעין תדריך חינוכי למורים ומודפסת באותיות קטנות ובלא ניקוד. בראשית דבריו מטיף המשכיל העברי לשילוב התורה והחכמה בהוראה, כפי שאפשר היה לצפות ממשכיל עברי צעיר, בן שלושים, לערך, שזה מקרוב נגה עליו אור ההשכלה:

ובשם הדעת והחכמה רציתי להודיע כי חוב הוא על המורי' ומוזירי' נערי חסרי לב להודיעם תורת אלהי' וחקיו למען ידעו עשה נכוחה כי יראת אלהים ראשית דעת, גם לא יעלימו מהם דרך החכמה כי בחכמה יסד ה' ארץ.¹¹

בהמשך ההקדמה הוא יועץ למחנכים 'לבלתי צוות על דרך לא תעשה, כי אם יצוה את הנאָה לעשות ומכלל הן ישמע לאו'.¹² המייחד את דבריו היא הגישה הפוזיטיבית בהוראת המצוות המעשיות. ברסלוי אינו מסתפק בכך; הוא תובע מן המורים שאף את המצוות החיוביות, מצוות-עשה, 'לא גשים עליהם כסבל על שכמם כי אם על דרך עצה טובה, וכאלו לא נספק בדבר כי כן עשה יעשו'. על-מנת לגשר בין שאיפת החופש של הצעירים וסלידתם מכפיית 'כבלי התקות' ובין ההכרח במסגרות הדת המגבילות, מציע המשכיל העברי, כי המחנך חייב למצוא דרך גאוה וחינוכית לשכנע את תלמידיו באופן שיבחרו מעצמם את אשר טוב להם.¹³ שורות מעטות אלה הן בחינת מעט המחזיק את המרובה. יש בהן הצעת ריפורמה מהפכנית בחינוך הדתי היהודי. לו היה ברסלוי מפתח ריפורמה זו ומרחיבה, היתה אל-נכון עולה על הצעות חינוכיות אחרות שנדפסו בספרי השכלה בני אותה תקופה ואשר הטיפו יותר לשינוי סדרי הלימוד הדתי מאשר לשינוי שיטת הלימוד. בסיכומו של דבר, שיטת החינוך של ברסלוי מתאמת לשיטת הריפורמה הדתית שלו אשר פרסמה כעבור ארבע שנים, ויש מקום להניח, כי דרכו בחינוך היא-היא שעיצבה את יסודות מחשבתו לעניין התיקונים בדת. שיטתו בדת — כבחינוך — מבוססת על עיקרים אלה:

11 מנחם מענדל מברעסלויא, 'ילדות ובחורות או נתיבות החנוך והמוסר', ברלין 1786, הקדמה, עמ' 6—7 (לפי מספורי).

12 שם, עמ' 9 (לפי מספורי).

13 המאסף (לעיל, הערה 7), שם. השפעתו של רוטו, ב'אמיל', ניכרת על ברסלוי.

הדגשת החיובי שבדת על-פני השלילי; ביטול הכפייה הדתית — בעקבות מגדלסון — שאין בה כל תועלת; ובחירה חפשית שסיסמתה 'אשר טוב להם'. מאחורי פעולתו הספרותית והציבורית של משכיל זה ניצבת אפוא השקפת-עולם בעלת עקרונות ברורים, המכתיבה לו את דרכו.

הכרוז הארוך, בן ארבעה-עשר העמודים, רווי כולו רוח של אופטימיות בת-דמותה של התקופה. כמותה מציגו הן בספרות ההשכלה העברית הן בספרות ההשכלה האירופית. 'יום ה' 14 הממשמש ובא — אותו מושג נבואי רחוק של אחרית-הימים — קורם עור וגידים בתודעה המשכילית, קורן אור-השכלה בעד ערפילי הבערות, הבורות, הקנאות וחוסר-הסובלנות, המציניים — לגבי דידו — עידן שחלף ועבר. אמנם אין ברסלוי מצטיין ברוח פיוטית ואינו שואג 'אלהים, שטפתני האורה!' — כפי ששר המשורר מאה ועשר שנה אחריו — אולם האור שוטף ובוקע, ומופיע בהשאלות שונות הלקוחות מספרות המקורות עשרות פעמים במאמרו זה.

הפנייה הישירה אל הרבנים אינה כה תמימה כפי שאפשר לסבור; אין היא אלא פנייה ציבורית, כלומר, גם אל קהל הקוראים ואל קהל המשכילים, כפי שניתן להיווכח מן המלים הראשונות של הכרוז. בפאתוס פסבדו-נבואי קורא המשכיל: 'הדור אתם ראו דבר ה' אשר דבר ביד ישעיהו הנביא',¹⁵ ופונה ישירות אל המנהיגים הרחננייים: 'ועתה הנני לכם ראשי עדת ישרון'.¹⁶ מטרתו הראשונה היא לפקוח את עיניהם של הרבנים שיחזו נכוחה ויעמדו על המשמעות החזונית-הנבואית של הזמנים החדשים. מה שנראה כאירוני — היינו: פנייתו של המשכיל-המתקדם אל אנשי-האמונה שישמו לבם 'על המעשים הנוראים והנפלאים אשר הפליא ה' לעשות בימינו... כי אצבע אלהים היא'¹⁷ — אינה אלא פנייה טאקטית אל הרבנים בלשונם-שלהם ויחד עם זאת אל הקורא המתון בגישתו הדתית, במושגים הקרובים אל לבו. שכן מטרתו השנייה, החשובה לו יותר מצד עניינה ומתגלית על-אתר, היא לזרוע את זרעי הספק ולערער את אשיות המרות הרבנית, את סמכותם האלוהית, לכאורה, של הרבנים. הם היושבים באפס מעשה וממתינים לאל שיעשה מעשה — אינם פועלים בעצה אחת עם האל; 'כי לא כמחשבותיכם מחשבות האל'¹⁸ — זאת חפץ ברסלוי להוכיח להם ועם זאת לשכנע את הקורא בצדקת דבריו. ומטרתו השלישית — הראשונה במעלה — היא לזרז למעשה של ממש: לכינוס של רבנים 'רבני וגאוני ארץ, היושבים על כסא הדין',¹⁹ 'ראשי בית יעקב', לשם הקלת עול המצוות מעל העם; בלשונו של

14 המאסף, שם.

15 שם, שם.

16 שם, עמ' שט.

17 שם, שם.

18 שם, שם.

19 שם, עמ' שא.

המשכיל: 'להקל מעליהם הנוספות'.²⁰ ובמישור הציבורי כוונתו של ברסלוי ליצור דעת-קהל ולחץ ציבורי על הרבנים לפעול בדרך המוצעת על-ידי ההשכלה המתקנת. כרוז זה של אחד מעורכי 'המאסף' היא הקריאה הראשונה בעת החדשה בתולדות ישראל לכינוס אסיפת רבנים לצורך תיקונים בדת ישראל. היא מנסה להעתיק את ההטפה המשכילית הרמוזה והגלויה לפסי המעשה.

הכוח המניע את ברסלוי בדרישתו זו היא המודעות לגבי ההידרדרות הרוחנית-הדתית שפשטה בעם: ה'עדר' 'האחדות בין העם'²¹ ופריקה גוברת של מוסרות-הדת. ואכן, בטרם יחלוף עשור אחד באה על יהודי גרמניה שואת ההמרה.

ברסלוי מבחין לא רק במחדליהם של הרועים הרוחניים של העם, אלא גם במעשיהם ובתגובתם על המצב הדתי הירוד, שלדעתו אינם הולמים את רוחה של היהדות מחד, ומאידיך אינם מטיבים את המצב כל עיקר. כמנדלסון בשעתו, יוצא גם משכיל זה חוצץ נגד החרמים שמפעילים הרבנים על מתנגדיהם. בטיעונים היסטוריים ואידיאיים משתדל ברסלוי להוכיח, כי עבודת האלוהים הייבת להיעשות מתוך אהבה ולא מתוך הכרח: 'זעתה הנה עיניכם רואות איך גלה ה' את סודו אל עבדיו הנביאים, שלא יחפוץ בעבודת הכרחי והאנוסי, רק רוח נכון לירוא אותו מאהבה'.²² אכן, חובתם של הרבנים להוכיח את דורם; אך מן הראוי שיעשו זאת כדרך שנהג אליהו הנביא בהוכיחו את דורו: 'לא בחרב ולא בחנית בא עליהם, להחרים אותם', כפי שעושים הרבנים בני זמנו של ברסלוי, 'אך בדבר נחת אמר אל העם, למה אתם פוסחים על שתי הסעיפים, אם ה' אלהים לכו אחריו כו', וכאשר עמדו ולא ענו, הוסיף להראות את כח מעשי ה''. ברסלוי אף רומז, שעצם עמדתם התקיפה של הרבנים יש בה להעיד, שלא הם שלוחי-האל להנהיג את העם:

ואולי נתן לנו ה' אות ביד הנביא בהנבאו ושלחתי כו', למען הבין שהאיש אשר ישלח לנו, להורות אותנו את הדרך אשר נלך בה, לא בחזקה יריב ולא בקשות ידבר אתנו, רק ישים לפנינו את התורה אשר פי ה' יקבנו בנועם דבריו, וכל העם ישמעו וייראו.²³

שיטתו החינוכית של ברסלוי משמשת אפוא כמנקה גם בתיקוני הדת; האיש אשר ישלח האל להורות את הדרך, הלוא הוא מורה-הדרך ומורה-ההוראה, הסמכות הדתית, יציג את התורה — ויש להניח, כי ברסלוי שם את הדגש בתורה ומבקש להתעלם מן ההתפתחות המאוחרת שלה, מן התלמוד ומן הפוסקים — את החוק במקורו הראשון, הקמאי, הטהור, והעם ישמעו וייראו, 'ויבחרו את אשר טוב להם'.

20 שם, עמ' שי.

21 שם, עמ' שט.

22 שם, עמ' שי.

23 שם, שם.

ברסלוי טוען, כפי שטענו המשכילים המתקנים אחריו בעקבות ספרות המחשבה היהודית בימי הביניים, כי דת ישראל היתה תמיד דת שכלית, והוא מביא תנא דמסייע ליה מחכמי התלמוד: 'הלא המה בחנו ונסו את כל אשר אמרו ואשר שמעו בכור שכלם, ולא זו בלבד אלא שאף לא היו קנאים וקפדנים כרבנים דהאידינא, ואפשרו הבעת דעות המתנגדות לשלהם ואפילו בדברי הלכה. חכמי התלמוד

לא החרימו את ר' שמעון המתיר בשר עוף בחלב, וגם בת קול יצאה ואמרה על דברי ב"ש וב"ה אלו ואלו דברי אלוהים חיים, והטעם, הנה שניהם דברו במושר [ביושר] לבם את אשר בחנו בשכלם היטב... ואלוהים לא ירשיע לא את זה ולא את זה...]

זו היא ההוכחה, לסברתו, שאלוהים רצה כי 'נעבדהו בשכלנו ובתבונתנו' — משמע: עבודת-אלוהים שיסודה התבונה והחקירה הביקורתית — וש'לא נהיה כשור לחרשה'.²⁴ ברסלוי אינו רחוק מן ההשקפה התיאולוגית-הדאיסטית של המשכילים היהודיים הקיצוניים בברלין — אשר באה כריאקציה להשקפותיו של מנדלסון — שעיקר עבודת האלוהים היא עבודה שבלב; לא המעשה עיקר אפוא, אלא הפוונה. לפי ברסלוי, החוק הדתי הוא כה גמיש שיכולים לדור בו בכפיפה אחת שני הקטבים המנוגדים של איסור והיתר, ובלבד שתהא בהם כוונה דתית טהורה. דעה זו, כמובן, שמה לאל את כל מהותה של הסמכות הדתית. השימוש במקור התלמודי של 'אלו ואלו דברי אלוהים חיים' חוזר ונשנה בכל ספרות ההשכלה כולה,²⁵ שהוציאה אותו מהקשרו לצרכיה, אף-כי יש מקום לסברה, כי הרעיון עצמו היה מוצדק.²⁶

כאמור, רואה ברסלוי רק את חוקת התורה כמחייבת; הוא מעמיד אותה לשיקולו של האדם היהודי, ואינו סותרה לגמרי, כפי שעשו המשכילים הקיצוניים שכתבו בשפה הגרמנית. תיקונו המוצעים בחוק התורה מושגתים על רוח התורה ועל מתן הסמכות לפרשה, בצורה שהוא הבינים:

24 שם, עמ' שיא.

25 ראה, לדוגמה: שנאבר, מאמר התורה והחכמה, עמ' 1; שלש עשרה יסודי התורה, דף סב, ע"א; משה מנדלסון, ירושלים, תל-אביב תש"ז, עמ' 104; המאסף, ה (תקמ"ט), עמ' קפד; פרידלנדר באיגרתו לטלר ב-1799; אליעזר ליברמן, אור נגה, א, דסאו 1818, עמ' כא; ועוד.

26 עירובין, דף יג ע"ב: 'אמר רבי אבא אמר שמואל שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל הללו אומרים הלכה כמותנו והללו אומרים הלכה כמותנו יצתה ב"ק ואמרה אלו ואלו דברי אלהים חיים הן והלכה כב"ה וכי מאחר שאלו ואלו דברי אלהים חיים מפני מה זכו ב"ה לקבוע הלכה כמותן מפני שנחזין ועלובין היו ושונין דבריהם ודברי ב"ש... ברסלוי, וכן המשכילים האחרים, אינו מעיר, שהלכה אחת בכל אופן נקבעה כדי שלא ליצור בלבול בחוק. הוא היה יכול לטעון, ובצדק, שההלכה נקבעה כבית הלל משום שלא הקפידו בדיון.

ואם גם יש לנו מצוות וחקים, אשר לא נוכל לנטות ימין ושמאל, הלא אז הגיד לנו איך ומה נעשה, ואם ישאלני השואל לאמר לו כדברייך, הלא תורתנו הקדושה איננה רק כעיר פרוצה אין חומה ושועלים ילכו בה, אנוכי אעננו, מה מאד הסכלת לשאול, פקח עיניך וראה שאמרתי על הכללים הנוסדים לפרש דברי תורה, והם הכללים אשר נתנו לאבותינו מסיני, ועוד עינינו תראינה את המורים אשר יורו לנו ביושר לבם ושכלם את הדרך הטוב, ואלה לא ירצו לרדות בנו בפרך להכביד עולנו שנשמע אל כל אשר יוצא מפי איש התורני, כאשר נמצאים אנשים רבים אתנו, אשר ישימו מוצא שפתיים אל חק אף גם לפעמים הבל הוא.²⁷

המצוות המעשיות והמנהגים גדושים, לדעתו, הוראות של הבל, פרי-רוחם של הרבנים, שאינם נוהגים בתחיקתם הדתית לפי הכללים שהתורה נדרשת בהם. ברסלוי מאמין, שקרוב היום בו יזכו למורי-הוראה ישרים שלא יכבידו עולם (אלא יקלו). לגבי דידי, המאשרים-המתעים הם-הם האשמים במצב היהדות והיהודים. הם שאינם מניחים לשנות את החינוך הדתי — שורש הרע — הבלול באמונות תפלות. כתוצאה מכך הבחינו אלה שהגיעו אל סף ההשכלה בערכים הנפסדים אשר הקנה להם החינוך הדתי הנפסד ויצאו לתרבות רעה. 'קירות לבי' הומים 'על הרעה אשר נהיתה בישראל', זועק ברסלוי. 'איש אל דרכו פנה, בגוד בגדו איש אחיו, וירדפו אותם עד החרמה, המורים יורו חצי החרם, והעם ידברו עליהם סרה, תועבה נעשתה'.²⁸ וכל זאת בתקופה שאור-ההשכלה נגה עליה: 'לא כן דרכי הגוים אשר סביבותינו. הלא המה מטיבים את דרכיהם ומרחיקים את השקר מהאמת'. הדאיזם שידד את מערכות הדת הנוצרית, ומאמיניה 'את ה' בורא שמים וארץ יעבודו', ואף 'יעמולו לכרות ברית שלום אתנו'. אולם 'נחנו אשר היינו עד עתה לשפים בעיניהם' איננו משתדלים לתקן את דרכינו. 'בושו והכלמו בית ישראל כי הייתם להפך, ותהי האמת נעדרת'.²⁹ הוא פונה אל הרבנים להריץ 'אגרות שלומים' אל 'חברת שוחרי הטוב והתושיה', אל המשכילים העבריים, ולסייע בידם במלחמתם לחידוש פני היהדות...³⁰

לתשובת הרבנים לא זכה 'המאסף', ואף לא ברסלוי, ועורכיו השיבו על קריאה זו של המשכיל העברי בעצמם — בהגברת המלחמה נגד המסורת ונגד הרבנים.

27 המאסף, תמוז תק"ן, עמ' שיא—שיב.

28 שם, עמ' שיג.

29 שם, שם.

30 שם, עמ' שא—שב.

תוספת בשעת הגהה: אחרי המחקר בלועזית הנוכח בהערה 1 צריך להוסיף: מחקר זה יתפרסם ב-1974 ברבעון *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*. קריאה נוספת, אל 'מורי התורה ומנהיגי העדה', של אליה מורפורגו, נמצאת ב'המאסף', ג (תקמ"ו), עמ' 131, ועניינה מצבו הרוחני והתרבותי הנחות של העם.